

פאדיה נאסר־אבו אלהיגיא וטלי ה'וש, אחרי הצלצול: עולם הפנאי של ילדים ובני נוער. ירושלים: מאגנס, 2018. 380 עמ'.

לורן ארדריך

נקודת המוצא של המחברות היא שלעיסוקי פנאי יש חשיבות רבה עבור ילדים ובני נוער, ולכן על החברה לדאוג לתנאים ולאמצעים שיאפשרו להם עיסוק איכותי בפנאי איכותי. חשיבות הפנאי, הן טוענות, היא באופיו המגוון והגמיש, המאפשר למתבגרים למצוא תחומי עניין אישיים, לפתח מיומנויות למידה, לשפר את הרווחה הנפשית ולהגיע למיצוי עצמי. בחמשת פרקי הספר הן פורסות את התשתית המושגית והמחקרית לטענה בסיסית זו באמצעות סקירה נרחבת של תאוריות פסיכולוגיות וסוציולוגיות ומחקרים קיימים ממקומות שונים בעולם. כל פרק בספר עוסק בהיבט אחר של הפנאי – הגדרת הפנאי, סקירת תחומי הפנאי, גורמים המשפיעים על ההשתתפות בפעילות פנאי, תגמולים מן העיסוק בפנאי וחשיבות החינוך לפנאי. בסופו של כל פרק המחברות משתפות את הקורא בתובנותיהן ממחקרן המקיף על תרבות הפנאי בקרב בני נוער ערביים.

הספר נפתח בהגדרות שונות של מהות הפנאי מתוך התייחסות להיבטים שונים המבדילים את הפנאי מעיסוקים אחרים – מסגרת הזמן, אופי הפנאי כהלך רוח, מיקום הפנאי בחיינו, מגוון האפשרויות למבנה הפנאי ועוד. הפרק הראשון עומד על חשיבותו של הפנאי להתפתחותם של ילדים ומתבגרים: הפנאי הוא זירה מרכזית לעיצוב האדם, והוא חשוב מאוד בגיל ההתבגרות משום שהנוער עסוק בגיל זה בפילוס דרכו הייחודית והנבדלת מזו של ההורים או מוסדות החינוך. מסקירה של מצב הפנאי של ילדים ומתבגרים בארצות השונות (ארצות הברית, אוסטרליה, סין והולנד) אנו

* ד"ר לורן ארדריך, המסלול לחינוך בלתי פורמלי, מכללת בית ברל.
דואר אלקטרוני: lauren.erdreich@beitberl.ac.il

למדים שהעיסוק בפנאי תלוי כמובן בהבדלים כלכליים, אך גם בארגון הזמן הכללי של הילדים, במידת פניותם ממחויבויות אחרות (כמו אלו של בית הספר) וגם במידת המענה לכישוריהם האישיים, שהם מרגישים שהוא מקבלים מבית הספר וממוסדות אחרים. השתתפותם של מתבגרים בעיסוקי פנאי מושפעת מגורמים חיצוניים ומסוגים שונים של מוטיבציה (חברתי-אידאולוגי, אוטונומי-עניין, אינסטרומנטלי). מעניין לציין כאן שלדברי המחברות, העמדות כלפי פנאי, המתגבשות אף הן בהקשר חברתי (משפחה, עמיתים, בית ספר, שכונה וכד'), יכולות להשפיע גם על הבחירה להשתתף בעיסוקי פנאי וגם על אופי ההתנהגות במהלך ההשתתפות.

המחברות אינן נצמדות למסורת תאורטית אחת, אלא מציגות כמעט כל תאוריה היכולה לשפוך אור על משמעות הפנאי לבני נוער. אף שהעושר התאורטי והמחקרי עלול ליצור עומס, יש לראות בו אוצר שכל חוקר או סטודנט יכולים למצוא בו חידושים והבנות. התחומים התאורטיים והמחקריים המוצגים בספר כוללים גישות שונות לחקר הפנאי בתחומים של התפתחות חברתית, סביבה אקולוגית וזהות. נוסף על כך, יש בו דיון נרחב בתרומתו של הפנאי להתפתחות מתבגרים, בסיכוי וסיכון בפנאי ועוד. הפרק השני מציג סקירה רחבה של מצב הפנאי בעולם ומתמקד בארצות הברית, באנגליה, בהולנד, באוסטרליה ובסין. הייתי מצפה כאן להשוואה למצב הפנאי בארץ, לעמידה על הבדלים תרבותיים בנוגע לתפיסות הפנאי, להשוואה של תשתיות ומדיניות (כמו מתן תעודה בחינוך הבלתי פורמלי והקצבה לחינוך הבלתי פורמלי באמצעות מנהל חברה ונוער) ולעמידה על היחס בין מערכת החינוך הפורמלית והבלתי פורמלית. ואולם, הפרק רק מציג תמונת מצב של כל מדינה ומותיר את הקורא להסיק מסקנות בעצמו. גם באשר לחברה הישראלית יש התייחסות לפנאי בקרב אוכלוסיות שונות, כלומר בקרב בני נוער בחברה היהודית והערבית, ללא השוואה מפורשת. ההשוואה המפורשת הזאת חשובה מאוד בכל הנוגע לפיתוח ולקידום של הפנאי בחברה הערבית, והיא יכולה לשמש קרקע לתכנון תכניות מתאימות בחברה זו. בשני הפרקים – השלישי והרביעי – העוסקים במוטיבציה לעסוק בפעילות פנאי ובעמדות כלפי פנאי, המחברות מביאות תאוריות ממסורות שונות ומראות כיצד כל תאוריה מעמיקה את הבנתנו בנוגע לחשיבות הפנאי. למשל, בפרק הרביעי, העוסק בתגמולים מן העיסוק בפעילות פנאי, מוצגת מניפת תחומי התגמולים, שהמחקר הקיים חשף באמצעות הסתכלות דיסציפלינרית מגוונת. הפרק החמישי, התוחם את הספר, נשען על הידע הרחב המוצג בפרקים הקודמים ומנסה להציע תכנית מעשית לקידום החינוך לפנאי – מי אחראי להובלתו, מה תוכנו וכיצד הוא נותן מענה לחיים הפוסט-מודרניים של היפר-צרכנות ואי-ודאות.

דומני שמחמת הרחב התאורטי בתחום לימודי הפנאי, הספר מחמיץ נקודה חשובה מאוד בשדה החינוך הישראלי. המחברות אינן נותנות את הדעת די הצורך על השאלה מה בין פנאי לבין חינוך בלתי פורמלי? לא ברמה המחקרית-מושגית ולא ברמה היישומית. אמנם השאלה עולה בפרק הראשון, שהמחברות עומדות בו על ריבוי ההגדרות לפנאי, אך השימוש במושגים אינו אחיד ויוצר בלבול וחוסר דיוק. למשל, הן מבדילות בין

פנאי פורמלי לבין פנאי בלתי פורמלי ומסבירות כי ההבחנה בין שני הסוגים היא אם הפעילות מובנית, מונחית וחותרת למטרה או ספונטנית וללא מטרה מוגדרת. באשר להגדרת הפנאי הבלתי פורמלי, החוקרות מתייחסות להגדרה מרכזית בחינוך הבלתי פורמלי – הצופן הבלתי פורמלי של כהנא. הצופן הוא תיאור והמשגה שנבנו על-פי הדגם של תנועות נוער (שכמובן, אינן פעילות ספונטנית), והוא משקף דווקא מבניות מסוימת. ואולם, הוא שונה ממבנה פורמלי היררכי, והדבר מערער על ההפרדה החדה של המחברות בין שני המושגים. הן אף מייחסות את הבלתי פורמליות לפעילות כמו צפייה בטלוויזיה – דבר המתיישב עם הפרדתן בין המושגים, אבל לא עם הגדרתו של כהנא. בהמשך הפרק הן מותחות קו בין פנאי מאורגן לבין פנאי בלתי מאורגן: הפנאי המאורגן מתאפיין בהובלה של מבוגר משמעותי, בחוקים ובמטרות, ואילו הפנאי הבלתי מאורגן בפעילות שהנוער מייצר לעצמו. הגדרתם של שני המושגים הללו חופפת אפוא להגדרות המושגים הקודמים ושוב אינה מביאה בחשבון את האפשרות של ארגון פעילות על-ידי הנוער למען עצמם.

יש לזכור כי הספר מצהיר מלכתחילה שהוא מיועד להוכיח את חשיבות הפנאי ולקרוא לחינוך לפנאי. מאגר הדוגמאות של מסגרות הפנאי המופיעות בספר – תנועות נוער, קבוצות ספורט, מרכזי נוער וכד' – חופף לפעילויות הנחשבות בישראל לחינוך בלתי פורמלי. במילים אחרות, המונח המקובל בחברה הישראלית, לפחות לחלק מאותן פעילויות פנאי, הוא חינוך בלתי פורמלי, ולכן אם דנים בחינוך לפנאי בישראל, אין מנוס אלא להתייחס לשוני ולמשותף במושגים – פנאי וחינוך בלתי פורמלי. אין הכרח לראות בהם שני שדות נפרדים, אלא לבדוק כיצד העיסוקים המחקריים והתאורטיים, כפי שהם מוצגים בספר מן הצד של הפנאי, יכולים להפרות זה את זה. לדעתי, חלק גדול מן התאוריות הנסקרות בספר יכולות לעזור לאנשי חינוך בלתי פורמלי בשאלות של גיוס הנוער לפעילות, שיפור איכות הפעילות והכוונת הנוער בבחירת הפעילויות. למרות חוסר הדיקו והבלבול בין המושגים הייתי ממליצה גם לאנשי חינוך בלתי פורמלי וגם לסטודנטים לחינוך בלתי פורמלי להשתמש בספר זה כספר המרכז רעיונות מרכזיים בתחום ולחפש בו תאוריות ומחקרים היכולים לכוון אותם בדרכם החינוכית-קהילתית. יש לשים לב שהספר אינו מתאר את עולם הפנאי בישראל מבחינת מגוון האפשרויות הטמונות בו, המתקנים, התקנים והפריסה הארצית של העיסוקים השונים וחלוקת המשאבים. מוקד הספר הוא הבחירות והעמדות של בני הנוער בכל הנוגע לתגמולים מהשתתפותם בפנאי. בתחום הזה המחברות מציגות שתי השוואות – בין ישראל לבין מדינות אחרות ובין יהודים לבין ערבים בתוך החברה הישראלית, אך בשני המישורים הן אינן מפרשות את מהות ההשוואה.

ובכל זאת, יש בספר תובנות חשובות בנוגע לעמדות הנוער הערבי לפנאי ובנוגע למניעיו להשתתף בו. למשל, נמצא שהנוער הערבי בוחר את בחירותיו מתוך תפיסה תועלתנית שהפנאי יכול לעזור לו להגשים מטרות אישיות. עם זאת, הוא אינו מייחס חשיבות רבה להובלה של בית הספר. הבנת בחירתו של הנוער להשתתף בפעילות פנאי

חשובה מאוד בעיצוב ובתכנון של פעילות פנאי בחברה ערבית. עניין זה עומד על סדר היום בחברה הערבית היום. בעקבות החלטת ממשלה 922 יושקעו בשנים 2016–2020 כ־650 מיליון שקלים בחינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית, החופף כאמור את תחומי הפנאי הנזכרים בספר. זאת ועוד, חבל שהעיסוק בחברה הערבית, המובא בסוף כל פרק בספר, אינו זוכה להתייחסות בכותרת. אני מניחה שהמחברות החליטו שלא להבליט את הנושא בכותרת על מנת שלא להסיט את הדגש מתרומתו המרכזית של הספר, אך הן החמיצו הזדמנות לתרום תרומה מכרעת בנקודת זמן קריטית. העדר התייחסות משמעה שאנשי שטח ואנשי הערכה ותכנון, המחפשים היום מידע, עלולים להחמיץ את הספר. אחת החוזקות של הספר, והעניין המהותי שאנשי חינוך יכולים למצוא בו, היא דווקא העובדה שהוא מזמין את הקורא לבחון ולבדוק את השדה הישראלי – הזיקה בין פנאי לבין חינוך בלתי פורמלי וזיקתם של השניים לחינוך פורמלי. הוא מציג לנו מניפה רחבה של תאוריות פסיכולוגיות וסוציולוגיות היכולות לכוון אותנו בבחינה של היבטים מרובים בשדה הפנאי הישראלי – מה הוא פנאי איכותי, מה התנאים לקיומו של פנאי רציני, היכן פנאי וחינוך בלתי פורמלי נפגשים והיכן הם נפרדים, מה הם ההבדלים בצורכי פנאי של אוכלוסיות שונות. אם כן, יש כאן הזמנה לעשייה מחקרית וחינוכית רחבה בתחום.